

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

AZƏR TOFIQ OĞLU SƏFƏROV

**KÜR-ARAZ ÇAYLARI HÖVZƏSİNİN EKOLÖJİ
MÜHAFİZƏSİNİN BEYNƏLXALQ - HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5603.01 – Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun “Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq” şöbəsində yerinə yetirilmiş, müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Elmi rəhbər:

**hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor Ə.İ.ƏLİYEV**

Rəsmi opponentlər:

**hüquq üzrə elmlər doktoru
R.F.MƏMMƏDOV**

**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
R.Q.XƏLİLOV**

Aparıcı təşkilat:

**Milli Aviasiya Akademiya-
sının “Hüquqşünaslıq”
kafedrası**

Dissertasiya işinin müdafiəsi 29 noyabr 2014-cü il tarixdə saat 09.30-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, I tədris binası, 102 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « »

2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru:**

Ə.Q.Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. “Biz iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmişik. Azərbaycanın uğurlu iqtisadi inkişafı artıq gerçəkdir, faktır və gələcəkdə bizə böyük imkanlar gətirəcəkdir. Ancaq insanların sağlamlığı, ekoloji vəziyyət, udduğumuz hava, içdiyimiz su bütün bunlara biz çox böyük diqqət göstərməliyik” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyevin dediyi bu sözlər Azərbaycan dövlətinin ekoloji problemlərə diqqətinin bariz nümunəsidir¹.

Müasir dövrdə bütün dünyada ekoloji problemlər xüsusi maraq kəsb edir. Bu problemlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi əsas məsələlərdən biridir. Burada məqsəd planetin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Ekoloji təhlükəsizlik dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyi deməkdir. Ətraf mühitin qorunması, onun ehtiyatlarından məqsədəuyğun istifadə, ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması müasir dövrün ən qlobal problemidir desək yanılmırıq. Çünki dünyanın gələcək inkişafı ekoloji problemlərin necə həll olunmasından asılı olacaqdır. Müasir dövrdə heç bir dövlət ayrılıqda özü üçün ekoloji təhlükəsizlik sistemi yarada bilməz, daha doğrusu, bu mümkün deyildir. Yalnız bütün dünya dövlətlərinin birgə səyləri ilə, hüquqi rejim yaratmaqla planetin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mümkündür. Ekologiya sahəsində tanınmış mütəxəssis M.Stronen BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə 1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Konfransındakı çıxışında bildirmişdir: “Biz birgə yaşamağa məcburuq, əks təqdirdə heç kim yaşaya bilməz”.

Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə, əsasən, XX əsrdən etibarən ətraf təbii mühitə insanın iqtisadi təsirinin daha çox artması müşahidə olunur. Dövrümüzdə yaşanan əksər problemlər, yəni insanların, ümumilikdə canlıların məhvinə səbəb olan bütün infeksiyalar, viruslar ekoloji mühitin çirklənməsindən əmələ gəlir. Bu baxımdan, ekosistemin tarazlığının, eyni zamanda əhalinin sağlamlığının qorunmasında su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi daim aktuallıq kəsb edən bir məsələdir. BMT-nin Rio-de-Janeyro (1992) konfransında əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə təmin olunması problemi bəşəriyyətin dayanıqlı inkişaf strategiyasında aparıcı istiqamət kimi müəyyən olundu. Təbiətin mühafizəsi strategiyasında qeyd edilir ki, planetar miqyasda bəşəriyyətin sağlamlığı su resurslarının necə idarə olunmasından asılı olacaqdır. Su resurslarının idarə olunması elə həyata keçiril-

məlidir ki, indiki nəslin tələbatı, gələcək nəslin öz tələbatını təmin etmək imkanına zərər vurulmadan təmin edilsin.

Su həyat mənbəyi olmaqla bərabər, hər bir dövlətin mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan sərvətlərindəndir. Dünya əhalisinin sayının artması, antropogen fəaliyyət nəticəsində su mənbələrinin çirklənmə səviyyəsinin yüksəlməsi, qlobal iqlim dəyişiklikləri və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq təmiz suya olan tələbat gündən-günə artmaqdadır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Yer kürəsinin ümumi su ehtiyatlarının yalnız 2%-ni şirin sular təşkil edir.

Rio-de-Janeyro konfransının materiallarına əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər üç nəfərdən biri içməli suyun çatışmazlığından əziyyət çəkir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünyada məlum olan yoluxucu xəstəliklərin 80%-dən çoxu su vasitəsilə yayılır. Ətraf mühitə atılan kimyəvi birləşmələrin 80%-ə qədəri gec-tez suya qarışır.

Hər il mart ayının 22-də qeyd edilən Ümumdünya Su Resursları Günü ilə əlaqədar UNICEF-in verdiyi bəyanatda qeyd olunur ki, hazırda dünyada 768 milyon insan təhlükəsiz içməli sudan məhrum olub və içməli su qıtlığına görə yaranmış infeksiyalar və əlverişsiz sanitariya-gigiyenik şərait səbəbindən hər gün dünyada 1,4 min uşaq dünyasını dəyişir.

“Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında“ 1992-ci il tarixli BMT Konvensiyasının “Su və sağlamlıq haqqında” 17 iyun 1999-cu il tarixli Protokolunun “Prinsiplər və üsullar” adlanan 5-ci maddəsinə görə su ictimai, iqtisadi və ekoloji dəyərə malikdir, ona görə də su təsərrüfatının fəaliyyətinin idarə edilməsini elə həyata keçirmək lazımdır ki, bu dəyərlərin ən münasib və dayanıqlı uzlaşması təmin olunsun.

Şirin su mənbələrinin əsasını təşkil etmək baxımından çayların ekoloji təhlükəsizlik problemləri daha aktualdır. Bu baxımdan Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizlik problemlərini təhli edərək qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın bütün təsərrüfatlarında əsas yeri Kür çayı və onun qollarının su ehtiyatları tutur. Bu ümumi su ehtiyatlarının 87%-ni təşkil edir. 188 min km²-lik böyük bir sahəni əhatə edən bu hövzənin bir çox ekoloji təhlükəsizlik problemləri vardır. Kür və Araz çayları beynəlxalq çay olaraq beş dövlətin Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran və Azərbaycan Respublikaları ərazisindən keçdiyindən bu hövzə böyük bir ərazini əhatə edir. Sovet İttifaqının süqutuna qədər bu çaylardan istifadə və hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üç dövlət arasında SSRİ, İran və Türkiyə Respublikaları arasında həll olunurdusa, artıq yeni tarixi dövrdə bu münasibətlərin subyektlərinin sayının artması və bu fonda Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü qeyd olunan problemin həllini çətinləşdirdi. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü hövzə və

¹ Azərbaycan qəzeti, 2006, 5 iyul, s. 2-4

ümumilikdə regionda ekoloji problemlərin həllinə maneə olmaqla, yeni və daha ağır ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Başlanğıclarını Türkiyə Respublikası ərazisindən götürən Kür və Araz çayları nisbətən təmiz vəziyyətdə olsalar da, sonradan Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları ərazisində müxtəlif dərəcədə kəskin çirklənməyə məruz qalmaqla Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olur və aşağı axında icmali su kimi istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, Ermənistan ərazisi bütövlükdə Kür və Araz çaylarının hövzələri hüduqlarında yerləşir və Ermənistan Respublikası bu çayların yuxarı axınlarında yerləşdiyinə görə bu çaylardan istifadə, o cümlədən icmali su əldə edilməsi üçün daha əlverişli ekoloji şəraitə və çirəkab, tullantı suların axıdılmasında daha üstün imkanlara malikdir. Ermənistan ərazisində çirklənməyə məruz qalan Araz çayının Kürə qovuşması və çay boyunca yerləşən yaşayış məntəqələrindən suya axıdılan məişət tullantıları isə aşağı axında çirklənmə səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının şirin suya olan tələbatının yalnız 30%-i ölkənin daxili suları hesabına ödənilir, şirin su ehtiyatlarının 70%-i isə ölkə hüduqlarından kənarında formalaşır ki, bunun da əsas hissəsini Kür və Araz çaylarının suları təşkil edir. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan Respublikasının su resursları az olub həmin regionun su ehtiyatlarının 15%-ni təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının su resursları Gürcüstandan 8,3 dəfə, Ermənistandan isə 2,3 dəfə azdır. Bu da nəticədə Azərbaycan Respublikasının ekoloji təhlükəsizliyini, eyni zamanda ümumilikdə milli təhlükəsizliyini təhdid edən mühüm amillərdəndir. 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının şirin su ehtiyatlarının böyük həcmnin qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin icmali su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır².

Ermənistan Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi və bir çox hallarda gələcəkdə qarşısının alınması mümkün olmayacaq problemlərin yaranması ilə müşayiət olunan ziyan vurur. Onu da qeyd etməliyik ki, Ermənistan bunu düşmənçilik məqsədi ilə edir və bu, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılan işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsidir. Ermənistanın bu fəaliyyəti nəticə etibarilə çayların aşağı axımında yerləşən Azərbaycan Respublikası ərazisində ağır ekoloji problemlər yaradır və Kür və Araz çaylarının hövzəsinə, Azərbaycan təbiətinə, ümumilikdə genefondumuza ciddi ziyan vurur. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın məhv edilməsi, törədi-

lən geniş miqyaslı yanğınlər nəticəsində Azərbaycan Respublikasına mühüm ziyan vurulduğu da xüsusilə qeyd edilməlidir. Bundan başqa, Ermənistanın “Metsamor” Atom Elektrik stansiyasının zəhərli, radioaktiv tullantılarının Araz çayına axıdılması Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji durumuna böyük zərər vurur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə törədilən genişmiqyaslı yanğınlər ölkə üçün ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilməsi vurğulanmışdır.

Regionda həyata keçirilən neft-qaz layihələrinin də Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji durumuna təsirini nəzərə alsaq, tədqiq olunan mövzunun nə dərəcədə aktual olması aydın görünür.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri problemin elmi-siyasi, praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir. Dissertasiyanın **məqsədini** Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemlərini kompleks təhlil etmək, bu sahə üzrə ekoloji təhlükəsizlik problemlərini müəyyənləşdirmək və onların həlli yollarını göstərməkdən ibarətdir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

- Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusunun formalaşması prosesinin araşdırılması;
- Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji vəziyyətinin müasir beynəlxalq hüquq normaları kontekstində tədqiqi;
- Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı beynəlxalq müqavilə və sazişlərin müddəalarının təhlili;
- Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı həyata keçirilən layihələrin təhlili;
- Ekoloji təhlükəsizlik sferasında imzalanmış əsas müqavilələrin təhlili;
- Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq konsepsiyasının formalaşması prosesinin tədqiqi;
- Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin müəyyən edilməsi və onların həlli yollarının təklif edilməsi;
- Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadənin istiqamətlərinin və bunların ekoloji təhlükəsizliyə təsirinin öyrənilməsi, bu sahədə bağlanmış müqavilə və sazişlərin təhlili;
- Hövzə dövlətləri tərəfindən Kür və Araz çaylarının canlı ehtiyatlarından istifadənin doğurduğu problemlərin tədqiqi, hövzənin canlı ehtiyatlarının qorunması ilə bağlı beynəlxalq-hüquqi təcrübənin təhlili;

² Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. 2007. № 5

- Ermənistanın Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinə vurduğu ziyanın müəyyən edilməsi və beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması;

- Hövzə dövrlərinin Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı əməkdaşlığının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və genişləndirilməsinə dair tövsiyələrin verilməsi;

- Hövzənin ekoloji təhlükəsizliyinə zərər vura biləcək səbəb və şəraitin öyrənilməsi, onların aradan qaldırılması və profilaktikası tədbirlərinin müəyyən edilməsi;

Tədqiqat işinin nəzəri əsasını Azərbaycan alimlərindən H.Zərdabi, H.Ə.Əliyev, Ə.İ.Əliyev, A.A.Məhərrəmov, R.F.Məmmədov, L.H.Hüseynov, R.Q.Xəlilov, Ə.Həsənov, R.B. Abdullayev, A.B.Dolxanov, E.Əhmədov, F.Ş.Əliyev, M.A.Məmmədova, R.Əliyeva, Q.Mustafayev, S.Hüseynov, Y.M.Mahmudov, K.Şükürov, Ü.Mahmudova, E.Məmmədov, V.A.Məmmədov, Q.Ş.Məmmədov, M.Y.Xəlilov, S.H.Rüstəmov, R.M.Qaşqay, M.Ə. Salmanov və s., xarici ölkə alimlərindən - Y.Y.Baskin, M.M.Brinçuk, İ.P. Blišenko, V.L.Dikan, A.Q.Deyneka, A.V.Dmitrenko, O.L.Dubovik, B.V.Erofeyev, P.Q.Fandikov, V.Fedorov, A.D.Keylin, B.M. Klimentko, N.S.İvançenko, A.A.Kovalyov, O.S. Kolbasov, L.V.Korbut, İ.İ.Krasnov, P.M.Kuris, S.A.Qurev, İ.M.Tarasov, D.B.Levin, İ.Lukaşuk, T.İ.Spivakova, L.V.Speranskaya, A.S.Timoşenko, N.A.Uşakov, V.A.Vasilenko, Y.E.Şpiqelman, V.M.Voronçov, T.Yuzefoviç, Y.Brounli, D.Hanter və başqaları tərəfindən yazılmış tədqiqat əsərləri təşkil edir.

Bundan başqa, tədqiqat işində mənbə bazası qismində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və Tarix Muzeyinin arxivindən istifadə olunmuş, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İ.Əliyevin çıxış və nitqlərinə geniş yer ayrılmışdır. Tədqiqat işində kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarından və internet resurslarından da geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın normativ əsasını BMT-nin konvensiyaları, ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq müqavilələr, hövzə dövrləri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilə və sazişlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu ekoloji təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq müqavilələr, dövlətdaxili qanunvericilik aktları təşkil edir.

Tədqiqat işinin araşdırılma dərəcəsi. Ekoloji təhlükəsizliklə bağlı problemlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Kür və Araz çaylarının ekoloji problemləri həmçinin Azərbaycanın ekoloq alimləri tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasında indiyə qədər Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı müstəqil və kompleks tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Beynəlxalq hüquq nəzə-

riyyəsində bu mövzunun monoqrafik səviyyədə araşdırılmasına ilk dəfədir ki, cəhd edilir. Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemlərinin kompleks araşdırılması, onun ekoloji-hüquqi mahiyyətinin müəyyən edilməsi, beynəlxalq-hüquqi təhlili, problemlərin və onların həlli yollarının göstərilməsi, ekoloji beynəlxalq-hüquqi problemlərin xüsusiyyətləri, inkişaf meylləri, təzahürləri, onları doğuran səbəb və şəraitin qarşısının alınması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir və dissertasiyada bu məsələlərə müqayisəli, sistemli, kompleks və təcrübi materiallar əsasında geniş yer ayrılmışdır.

Tədqiqatın obyektini Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin kompleks tədqiqi və onların həlli yollarının işlənilib hazırlanmasına yönələn elmi-nəzəri və təcrübi fəaliyyət təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər, onların həlli yolları, ekoloji təhlükəsizliyə zərər vuran amillər, onların aradan qaldırılması üzrə hövzə dövrlərinin əməkdaşlığının tədqiqi və ekoloji təhlükəsizliklə bağlı beynəlxalq konvensiya və sazişlər, o cümlədən ikitərəfli müqavilə, saziş və digər normativ-hüquqi aktların təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Dissertasiya tədqiqatının metodoloji əsasını cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən dialektika və idrak nəzəriyyəsinin əsas müddəə və kateqoriyaları təşkil edir. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi prosesində beynəlxalq hüquq elminin xüsusi metodlarından, sosioloji-məntiqi yanaşma, müqayisəli və sistemli təhlil, tarixilik metodlarından, sosioloji sorğulardan, empirik materiallardan və ümumiləşdirmələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq elmində Kür-Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemlərinə həsr olunmuş ilk kompleks və monoqrafik xarakterli tədqiqat əsəridir. Kür-Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemləri tədqiqatın nəzərdə tutulmuş vəzifələri kontekstində araşdırılmış, onun mahiyyəti, təzahürləri, inkişaf meylləri müəyyən edilmiş, bu problemlərin həllinə yönələn təkliflər irəli sürülmüşdür. Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusunun bir neçə yüzillik ərzində formalaşması və bağlanan ilk müqavilələrdə bu çayların sərhəd müəyyənedici funksiya daşması, sonrakı dövrdə bağlanan müqavilələrdə isə bu çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə məsələlərinin ön plana çıxdığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin bu çayların beynəlxalq hüquqi statusunun formalaşması üç mərhələyə bölünərək tədqiq edilmişdir.

Müdafiyyə aşağıdakı yeni elmi müddəalar çıxarılır:

1. Hövzə dövrlərinin beynəlxalq xarakterli ekoloji məsələləri nizamlayan konvensiyalara qoşulmaması Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji prob-

lemlərinin həllinə mane olur. Hövzə dövlətlərinin regional və universal təşkilatlarda birgə fəaliyyəti, beynəlxalq konvensiyalara qoşulması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün hövzə dövlətlərinin həmin konvensiyalara qoşulması üçün hövzə dövlətlərindən ibarət birgə komissiyanın yaradılması səmərəli nəticə verə bilər.

2. Kür və Araz çaylarından istifadə və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə hövzə dövlətləri tərəfindən müvafiq regional Konvensiyanın işlənilib hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilir.

3. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji durumuna, o cümlədən Azərbaycan Respublikasına milyardlarla manat həcmində ziyan dəymişdir. Vurulan ziyanın həcmi 20 il əvvəlki qiymətlərlə hesablanmış və bugünkü reallığı əks etdirmir. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində fauna və floranın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yenidən uçotunun aparılması ilə bağlı təkliflərlə çıxış edilməlidir. Ümumilikdə Azərbaycan Respublikasına vurulan ziyan, o cümlədən Kür və Araz çayları hövzəsinə, su ehtiyatlarına dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun beynəlxalq ekspertlər qrupu tərəfindən hesablanmalıdır.

4. Vurduğu ekoloji ziyanə görə təcavüzkar Ermənistan dövlətini BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə vermək üçün hüquqi bazanın formalaşdırılması, lazımi material və sübutların toplanması üçün bu sahədə aidiyyəti dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün xüsusi komissiyanın yaradılması zəruridir. Eyni zamanda Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə hövzə dövlətləri tərəfindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və ekoloji terrorunun qarşısının alınması istiqamətində həm hökumətlərarası, həm də QHT-lər çərçivəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət genişləndirilməli, eyni zamanda problem müvafiq beynəlxalq təşkilatlar qarşısında birgə qaldırılmalıdır.

5. Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyi həm də Xəzər dənizinin ekoloji təhlükəsizliyi deməkdir. Buna görə də gələcəkdə Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi statusunu müəyyən edən beynəlxalq konvensiyalarda Kür və Araz çaylarının çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və bu-nə görə hüquqi məsuliyyət müəyyən edən normaların daxil edilməsi zəruridir.

6. Kür və Araz çayları üzərində beynəlxalq və dövlətlər qrupu səviyyəsində nəzarət mexanizmi təşkil olunmalı, o cümlədən Kür və Araz çaylarının Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərinə düşən hissəsinin ekoloji mühafizəsi beynəlxalq qurumların nəzarətinə götürülməlidir.

7. Neft və qaz kəmərlərinin Kür çayının hövzəsinə təsirini nəzərə alaraq müvafiq dövlət və özəl şirkətləri Kür çayının ekoloji təhlükəsizlik problemlərinə və onların həllinə cəlb etmək zəruridir.

8. Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində hövzə dövlətlərinin qarşılıqlı əməkdaşlığında universal və regional beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə yanaşı, ikitərəfli müqavilələrin də böyük rolu vardır. Məhz belə ikitərəfli müqavilə və razılaşmalar dövlətlərin ekoloji təhlükəsizlik, eləcə də bütövlükdə ətraf mühitin mühafizəsinin konkret istiqamətləri üzrə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də bu sahədə ikitərəfli müqavilələrin bağlanması istiqamətində fəaliyyət genişləndirilməlidir.

9. Respublika əhalisinin sağlamlığını qorumaq üçün Kür və Araz çayları hövzəsinə axıdılan çirkab suların tam zərərsizləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə hövzədə yerləşən sənaye obyektlərinin yeni texnologiya əsasında işləyən təmizləyici qurğulardan istifadəsi, o cümlədən Kür və Araz çayları hövzəsinin bütün yaşayış məntəqələrində kommunal-məişət çirkablarının təmizləmə mərkəzlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyət genişləndirilməlidir. Su resurslarının istifadəsinə nəzarətin təşkilində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin, elektron nəzarət sisteminin tətbiqi və müntəzəm olaraq monitorinqlərin aparılması məqsədəuyğundur. Kür və Araz çaylarının su resurslarından səmərəli istifadənin müqayisəli lahiyələri işlənilib hazırlanmalıdır.

10. Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji vəziyyətinin daim nəzarətdə saxlanması, çirklənmədən qorunması üçün hövzəətrafi dövlətlər tərəfindən birgə hökumətlərarası Komissiyanın yaradılması və mütəmadi olaraq bu çayların mənbəyindən (Türkiyə Respublikası ərazisindən) və mənsəbindən (Azərbaycan Respublikası ərazisindən) nümunələrin götürülməsi, çirklənmə mənbələrinin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi zəruridir.

11. Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə geniş istifadə olunur və bu istifadə eyni zamanda bir çox ekoloji problemlərlə müşayiət olunur. Buna görə də bu çayların ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və hövzəsinin qorunması məqsədi ilə hövzə dövlətləri arasında bağlanan müqavilə və sazişlərdə qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə ilə bağlı normaların daxil edilməsi və bu sahədə mövcud olan beynəlxalq-hüquqi standartların tətbiq olunması tövsiyə olunur.

12. Kür və Araz çaylarından istifadə sahəsində hövzə dövlətləri arasında bağlanan müqavilə və sazişlərdə Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ətraf mühitinə və canlı ehtiyatlarına dəyən ziyana görə maddi məsuliyyətə və kompensasiyaya dair müvafiq qaydalar və prosedurlar işlənilib hazırlanmalıdır. Hövzə dövlətləri arasında daha sıx əməkdaşlıq zəruridir və bu əməkdaşlığı təmin etmək üçün bu məsələləri tənzimləyən müqavilə və sazişlərin bağlanması, o cümlədən hövzə dövlətləri arasında daha effektiv əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq üçün hövzə dövlətləri tərəfindən yaradılacaq və müvafiq zəruri

səlahiyyətlərlə təmin olunacaq hökumətlərarası birgə ekoloji orqan yaradılması zəruridir. Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində hövzə dövlətlərinin əməkdaşlığının daha səmərəli həyata keçirilməsi məqsədi ilə ərazisindən beynəlxalq çay axan dövlətlərin müvafiq sferada təcrübəsinin (xüsusilə Dunay və Reyn çayı ilə bağlı olan) öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində irəli sürülmüş tövsiyə və təkliflər milli qanunvericiliyin beynəlxalq-hüquqi standartlara uyğunlaşdırılmasında, ekoloji təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlərin qarşısının alınması, bu kateqoriyadan olan ictimai təhlükəli əməllərin profilaktikası, ekoloji qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və tətbiqi işində faydalı ola bilər. Bundan başqa qeyd edilən təklif və tövsiyələr Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı hövzə dövlətləri tərəfindən hazırlanacaq saziş və müqavilələrdə nəzərdə tutulan tədbirlərin müəyyən olunmasında və icra olunmasında əsas götürülə bilər. Tədqiqat işinin materiallarından həmçinin tədris prosesində, gələcək elmi tədqiqatların yazılması prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun “Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq” şöbəsində yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı aspektləri üzrə AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun hüquq şölərinin birgə keçirdikləri seminarlarda müzakirələr aparılmış, elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məzmunu və müddəaları müəllifin elmi jurnallarda dərc olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işinin quruluşu onun predmeti, məqsəd və vəzifələri ilə şərtləndirilib, girişdən, səkkiz paragrafi əhatə edən 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat işinin aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın araşdırılma dərəcəsi, predmeti və obyekt, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları səciyyələndirilmiş, tədqiqat işinin normativ əsası, müdafiyyə çıxarılan müddəalar, tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən olunmuş, tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və işin strukturu barədə məlumatlar qeyd olunur.

Birinci fəsil – **“Kür və Araz çaylarının beynəlxalq-hüquqi statusu”** adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf **“Beynəlxalq çaylardan istifadə ilə əlaqədar dövlətlərarası münasibətlərin tənzimi problemi”** adlanır və bu paragrafda beynəlxalq çayların anlayışı, onlarla bağlı prinsip və

nəzəriyyələr, beynəlxalq çaylardan istifadə ilə bağlı dövlətlərarası münasibətlərin tənzimi problemləri araşdırılmışdır.

Beynəlxalq çaylardan istifadə ilə bağlı ilk normativ-hüquqi sənəd olan 1815-ci il Vyana Konqresinin Yekun aktı Avropa dövlətlərinin müqavilə praktikasının əsasını təşkil etmişdir. Vyana Konqresi Yekun aktının müvafiq müddəaları, xüsusən gəmiçiliyin prinsipləri ilə bağlı müddəalar beynəlxalq çaylarda gəmiçiliyin tənzimlənməsinin müasir beynəlxalq-hüquqi əsaslarını müəyyən etdi. Bir sıra çaylarda gəmiçiliyin beynəlxalq hüquqi rejiminin əsasını məhz bu prinsiplər təşkil edirdi. Bu prinsiplərin qəbulu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Beynəlxalq çaylardan istifadə sahəsində digər mühüm beynəlxalq sənəd 20 aprel 1921-ci il tarixli beynəlxalq əhəmiyyətli gəmiçilik yollarının rejimi haqqında Barselona Konvensiyası və Statutudur ki, burada beynəlxalq çaylar anlayışı daha da genişləndirildi və həmçinin beynəlxalq çayların müəyyən edilməsi üçün yeni meyarlar və əlamətlər müəyyən olundu. Barselona konfransında təklif olundu ki, beynəlxalq münasibətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bütün çaylar beynəlxalq çay kimi tanınsın. Əgər XIX əsrdə beynəlxalq çaylarla bağlı məsələlər gəmiçilik azadlığı ilə əlaqələndirilirdisə, artıq XX əsrin əvvəllərindən çaylardan istifadənin digər növləri inkişaf etməyə başlamışdır. Sənayenin, elm və texnikanın inkişafı çaylardan sənaye məqsədləri ilə istifadənin və su elektrik stansiyalarının tikintisinin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq çayların suyundan sənaye və kənd təsərrüfatında istifadənin rolu o qədər genişləndi ki, hətta bəzi hallarda gəmiçiliyin maraqlarını da sıxışdırmağa başladı.

XIX əsr və XX əsrin I yarısının doktrinalarında beynəlxalq çayların anlayışının müəyyən olunmasına dair mövqeləri şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar. Bir qrup (A.Rivye, V.Ulyanitski, L.Opengeym, P.Foşil, A.Faxmi, F.List, N.Zaxarov, F.Kojevnikov və b.) hesab edir ki, çayın beynəlxalq çay hesab olunması üçün onun dənizə çıxışı olmalıdır, gəmiçilik üçün yararlı olmalı və iki və daha artıq dövlətin ərazisindən keçməli və ya onları ayırmalıdır. İkinci mövqenin tərəfdarları olan C.Uestleyk, K.Ştrupp və b. görə birdən artıq dövlətin ərazisindən axan, hətta dənizlə bilavasitə əlaqəsi olmayan, gəmiçiliyə yararlı çaylar beynəlxalq çaylardır.

Üçüncü qrupa daxil olan müəlliflər (B.M.Klimenko, C.A.Qureev, İ.N.Tarasova, İ.I.Lukaşuk və b.) hesab edir ki, hazırkı dövrdə beynəlxalq gəmiçilik beynəlxalq çaylar üçün yeganə meyar deyildir. İki və ya daha çox dövlətin ərazisindən axan və ya onları ayıran çay gəmiçilik üçün yararlı deyilsə, ancaq kənd təsərrüfatı və ya sənaye məqsədləri ilə istifadə olunursa, yaxud oluna bilərsə, deməli o, beynəlxalq çay hesab edilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir neçə dövlətin ərazisindən axan çay beynəlxalq çaydır.

Müasir beynəlxalq hüquqda ən mühüm və aktual məsələlərdən biri də beynəlxalq çaylardan istifadə ilə əlaqədar dövlətlərarası münasibətlərin tənzimi problemdir. Beynəlxalq çaylardan istifadə sahəsində beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri ilə yanaşı sahilyanı dövlətlər arasında xüsusi müqavilə və sazişlərin bağlanması yolu ilə də tənzimlənir. 1966-cı il Helsinki qaydalarında ardıcıl olaraq mübahisə həllinin aşağıdakı dinc vasitələri fərqləndirilir: danışıqlar, birgə komissiyaların yaradılması, üçüncü dövlət və ya ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilat, yaxud da ixtisaslaşdırılmış şəxsin vasitəçiliyi, istintaq və ya barışıq komissiyalarının yaradılması, ad hoc arbitraj, daimi arbitraj məhkəməsi və ya BMT Beynəlxalq Məhkəməsində təhqiqat.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Kür-Araz çaylarının beynəlxalq-hüquqi statusunun formalaşması xüsusiyyətləri: tarixi aspektlər və müasir inkişaf tendensiyaları”** adlanır ki, bu paragrafda Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusunun formalaşması prosesi tədqiq olunmuşdur.

Kür və Araz çayları beş dövlətin ərazisindən keçdiyindən beynəlxalq çay statusuna malikdir. Kür və Araz çaylarının beynəlxalq çay olub, sərhəd çayı olması, ümumilikdə bu çayların beynəlxalq hüquqi statusunun formalaşması özünü tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif dövlətlərin (Rusiya imperiyası ilə Osmanlı dövləti, Səfəvi dövləti, Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti, Rusiya imperiyası ilə İran dövləti və s. arasında) öz aralarında bağladıkları sülh müqavilələrində, dostluq və əməkdaşlıq haqqında sazişlərdə və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu müqavilə, saziş və protokolları bağlandıqları tarixi dövrlərə görə şərti olaraq üç dövrə ayırmaq olar:

1. Rusiya İmperiyasının süqutuna qədər olan dövr (1917-ci ilədək);
2. Sovet dövrü (1917-ci ildən 1991-ci ilədək);
3. Sovet dövlətinin süqutundan sonrakı dövr (1991-ci ildən başlayaraq).

Qeyd etdiyimiz müqavilə, saziş və digər sənədlərin məzmununu araşdırarkən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, birinci dövrdə bağlanan müqavilə və sazişlərdə əsasən Kür və Araz çaylarının sərhəd müəyyənədicisi və coğrafi istiqamət müəyyənədicisi funksiyaları, ikinci dövrdə isə sərhəd müəyyənədicisi funksiya ilə yanaşı bu çayların, irriqasiya və enerji ehtiyatlarından istifadə məsələləri ön planda olmuşdur.

Belə müqavilələrdən biri 1724-cü il 12 iyun tarixdə Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında bağlanan İstanbul müqaviləsidir. 13 fevral 1729-cu ildə Rusiya ilə Əşrəf arasında Rəşt şəhərində imzalanan, 1732-ci il yanvarın 16-

da Kirmanşahda Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Araz çayı sərhəd çayı kimi tanındı. 21 yanvar 1732-ci ildə Rusiya imperiyası ilə Səfəvi Dövləti arasında imzalanan Rəşt müqaviləsinə görə Kür və Araz çayları sərhəd xəttini təşkil edirdi.

Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında 1813-cü il 12 oktyabrda bağlanan Gülistan müqaviləsi və 10 fevral 1828-ci il tarixli Türkmənçay sülh müqaviləsi Araz çayının sərhəd çayı olmasını tam təsbit etdi.

Yuxarıda qeyd olunan müqavilələrdən başqa, Kür və Araz çayları ilə bağlı daha sonralar bağlanmış müqavilələr də ətraflı təhlil edilmişdir. Belə ki, həmin müqavilələrə 8 yanvar 1927-ci ildə Qars şəhərində imzalanan SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında sərhəd çaylarından istifadə haqqında Konvensiya, SSRİ və Türkiyə Respublikası arasında sudan istifadə haqqında xüsusi razılaşmanı nəzərdə tutan 8 yanvar 1927-ci il tarixli Protokol, 27 iyul 1963-cü il tarixli SSRİ və İran Şahənşah dövləti arasında İqtisadi və texniki sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Saziş, 7 may 1970-ci il tarixli SSRİ ilə İran Şahənşah dövləti arasında sərhəd və maliyyə məsələlərinin tənzimlənməsi haqqında Saziş, 2 dekabr 1954-cü il tarixli SSRİ ilə İran arasındakı sərhəddə Araz hidroelektrik bəndi və Araz çayı üstündəki Mil-Muğan suqəbuledici bənddə keçən yeni sərhəd xətti haqqında Əlavə Protokol, Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası hökuməti arasında 18 fevral 1997-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında Saziş”, 2 iyul 1994-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hidro və elektroenergetika sahələri üzrə əməkdaşlıq haqqında Memorandum”, 26 yanvar 2005-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Araz çayının hidroenergetika potensialının istifadəsi haqqında Anlaşma Memorandumu”, 21 avqust 2007-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Ordubad və Marazad Su-Elektrik Stansiyalarının Tikintisi barədə” Protokol aid edilə bilər.

Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusu bir neçə yüzillikdə, dövlətlər arasındakı müqavilə, saziş, konvensiya və s. fonunda formalaşmışdır. Bu formalaşma böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu formalaşma nəticəsində Kür və Araz çayları ilə bağlı, beynəlxalq hüquqda beynəlxalq çaylarla bağlı formalaşmış prinsiplərdən irəli gələn bir sıra ümumi qəbul olunmuş norma və prinsiplər təşəkkül tapmışdır.

İkinci fəsil **“Kür və Araz çaylarının ekoloji vəziyyəti müasir beynəlxalq hüquq normaları kontekstində”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf **“Ekoloji təhlükəsizlik sferasında imzalanmış əsas müqavilələr və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq konsepsiyasının**

formalaşması” adlanır. Bu paraqrafda ekoloji təhlükəsizlik sferasında imzalanmış əsas müqavilələr və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq konsepsiya-sının formalaşması təhlil olunmuşdur.

Ətraf mühütün qorunub saxlanılmasında və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında və ekoloji təhlükəsizlik sahəsində normativ-hüquqi bazanın yaradılmasında beynəlxalq müqavilələr olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə müqavilələrdə tərəflərin öhdəlikləri dəqiq formada ifadə olunur.

Hazırda dünyada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 500-ə yaxın beynəlxalq saziş və müqavilə vardır. Bu müqavilələr ikitərəfli, regional, universal olmaqla, ətraf mühitin qorunmasının ümumi məsələlərinə, ayrı-ayrı ekoloji sistemlərin mühafizəsinə həsr olunmuşdur. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında imzalanmış əsas universal müqavilələrə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında” 1972-ci il tarixli Konvensiya, “Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” 1973-cü il tarixli Konvensiya, “Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və kənarlaşdırılmasına nəzarət haqqında” 1989-cu il tarixli Bazel Konvensiyası, “Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə Konvensiya” (1992), “İqlim dəyişmələri üzrə” 1992-ci il tarixli Çərçivə Konvensiyası, “Bioloji müxtəliflik üzrə” 1992-ci il tarixli Konvensiya və s.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində regional müqavilələr də olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə müqavilələrə misal olaraq “Təbiətin və təbii ehtiyatların qorunub saxlanması haqqında” 1968-ci il tarixli Afrika Konvensiyası, “Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında” 1979-cu il tarixli Konvensiya, “Qara dənizin çirklənmədən qorunması haqqında” 1992-ci il tarixli Konvensiya, “Xəzər dənizinin dəniz mühitinin qorunması üzrə” 2003-cü il tarixli Çərçivə Konvensiyası və s. göstərmək olar.

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsini Ətraf mühit problemləri üzrə 1972-ci il tarixli Stokholm Konfransı və onun qərarları, 1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi, həmçinin 1982-ci il tarixli Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası, ətraf mühit üzrə BMT proqramı (YUNEP) çərçivəsində həyata keçirilir.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin prinsipləri BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 1982-ci il 28 oktyabr tarixli Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Xartiyası qarşdakı dövr üçün beynəlxalq birliyin ekoloji fəaliyyətinin üstün istiqamətlərini müəyyən edərək dövlətlərin ekoloji siyasətinin hazırlanması üçün hüquqi baza rolunu oynamışdır.

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığı bir neçə formada özünü göstərir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının əsas formalarından biri də beynəlxalq təşkilatlardır. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, əsasən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində, BMT orqanları və BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatları olan YUNESKO, ÜST, BDT, FAO, İKAO, MAQATE çərçivəsində həyata keçirilir.

İkinci fəslin ikinci paraqrafı **“Kür və Araz çaylarının ekoloji mühitinin əsas xüsusiyyətləri”** adlanır. Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizlik problemlərini təhli edərək qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın bütün təsərrüfatlarında əsas yeri Kür çayı və onun qollarının su ehtiyatları tutur. Bu hövzənin böyük bir ərazini əhatə etməsini nəzərə alsaq problemin nə dərəcədə mürəkkəb olduğu aydın görünür. Azərbaycana Respublikasına Kür və Araz çayları vasitəsilə daxil olan suların çox hissəsinin Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları ərazisində formalaşması və hər iki ölkənin şəhərlərinin təmizlənməmiş tullantı sularının Kür çayına axıdılması onun hidrokimyəvi rejiminə və suyun keyfiyyətinə güclü təsir edir. Nəticədə Kür çayı Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olanadək artıq çirklənməyə məruz qalır və son dərəcə çirklənmiş, insan və su orqanizmləri üçün təhlükəli çay kimi daxil olur.

Kür və Araz çaylarının suyu fiziki, kimyəvi və bioloji yolla çirkləndirilir. Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları Kür və Araz çaylarının yuxarı axınında yerləşdiyindən sulardan istifadə edilməsində və tullantı sularının axıdılmasında daha geniş imkanlara malikdirlər. Belə ki, Ermənistanın 100%, Gürcüstanın 30% ərazisi Kür-Araz çayları hövzəsinə aiddir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə qədər Araz çayına sahil boyu Ermənistan ərazisində dağ-mədən, energetika, kimya, maşınqayırma və kommunal- təsərrüfat müəssisələrinin çirkab suları Arazın əsas qolları Razdan, Aqarak, Oxçuçay çaylarına axıdılır və onların vasitəsilə Araz çayının suları yüksək dərəcədə çirklənməyə məruz qalır. Araz çayının ekoloji problemləri də demək olar ki, bu ərazidən başlayır.

Hövzənin mühüm ekoloji problemlərindən biri də Kürqırağı Tuqay meşələrinin deqradasiyaya uğramasıdır. Həyata keçirilən bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə əlaqədar uzunmüddətli layihələrə misal olaraq “Kür çayı ətrafında Tuqay meşələrinin bərpası” layihəsini misal göstərmək olar.

Yeni tarixi dövrdə regionun, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarına marağın artması və bu fonda beynəlxalq miqyaslı neft-qaz lahiyələrinin həyata keçirilməsi qeyd edilən çayların hövzəsinin ekoloji mühitinə təsirsiz ötürməyib. H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft

boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri belə layihələrə misal ola bilər ki, H.Əliyev adına Bakı–Tibilisi-Ceyhan ixrac neft boru kəməri Cənubi Qafqazın əsas su mənbəyi olan Kür çayı ilə 600 km məsafədə paralel keçir, 2 dəfə Kür çayını və onun hövzəsini təşkil edən 16 çayı kəsb keçir. (Yevlax və Ağstafa rayonları ərazisində, Poylu kəndi ərazisində neft kəməri çayın altından 14 m dərinlikdə keçməklə mikrotunelin uzunluğu 400 m-dir).

Həyata keçirilən neft-qaz layihələri bir tərəfdən bir tərəfdən regionun iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, digər tərəfdən, gələcəkdə yarana biləcək ciddi ekoloji problemlərdən xəbər verir.

Bununla belə son dövrlərdə Kür çayının ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. Həyata keçirilən layihələrin miqyasına və bu layihələri həyata keçirən təşkilatlara nəzər yetirdikdə Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizlik problemlərinin təkcə hövzə dövlətlərinin deyil, beynəlxalq birliyin maraq dairəsində olduğu bir problem olduğunu görmək olar.

Ümumilikdə, 2007-2010-cu illərdə Kür və Araz çayları boyu yaşayış məntəqələrində yaşayan əhalinin təmiz içməli su ilə təminatı istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyevin müvafiq sərəncamları əsasında həyata keçirilən layihələr nəticəsində respublikanın 18 rayonunu əhatə edən 156 kənddə quraşdırılmış modul tipli sutəmizləyici qurğular vasitəsilə 300 min nəfərdən artıq əhali təmiz içməli su ilə təmin olunub.

Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji problemlərinin bir çoxu keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründə yaranmışdır. Qeyd olunan dövrdə bu çaylardan istifadə zamanı Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyi məsələləri nəzərə alınmamış, hövzəsinin ekoloji mühafizəsinə aid problemləri dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində tənzimləyən sistemli müqavilə hüquq bazası mövcud olmamışdır. Bütün bunlara görə də hazırkı dövrdə, Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji durumu çox acınacaqlı, demək olar ki, ekoloji fəlakət vəziyyətindədir.

Hövzə dövlətlərinin beynəlxalq xarakterli ekoloji məsələləri nizamlayan konvensiyalara qoşulmaması Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsi ilə bağlı problemlərin həllinə mane olur.

“Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi ilə əlaqədar canlı ehtiyatların qorunması zəruriliyi” adlı üçüncü paragrafda qeyd edilir ki, ümumilikdə istənilən ekosistemin normal fəaliyyətində canlı ehtiyatların rolu olduqca böyükdür. Biomüxtəlifliyin getdikcə azalması müasir dövrün ən global problemlərindən biridir. Hazırda dünyada 15 milyondan çox canlı növü mövcuddur və hər gün yüzlərlə növ məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir.

Kür və Araz çaylarının canlı ehtiyatlarının qorunması və bu ehti-yatlardan səmərəli və məqsədəuyğun istifadə olunması ümumilikdə regionun mühüm problemlərindən biridir. Bu hövzə böyük bir ərazini, o cümlədən bir neçə dövlətin ərazisini əhatə etdiyindən canlı ehtiyatların qorunması ilə bağlı bir sıra problemlərlə müşayiət olunur.

Kür və Araz çayları və ümumilikdə onların hövzəsi balıq ehtiyatlarına görə də olduqca zəngindir. Bir faktı qeyd etmək istərdik ki, Kür və Araz çaylarının balıq ehtiyatları eyni zamanda Xəzər dənizinin balıq ehtiyatlarının əsasını təşkil etdiyindən bu ehtiyatların qorunması olduqca vacibdir. Bu çaylar və Xəzər dənizi bir-biri ilə sıx bağlı olan ekosistemlərdir, onları bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək və problemlərini həll etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan hövzə dövlətləri olan Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası da daxil olmaqla 4 noyabr 2003-cü il tarixli “Xəzər dənizinin dəniz mühitinin qorunması üzrə çərçivə Konvensiyası” da ümumilikdə Kür və Araz çaylarının hövzəsinin canlı ehtiyatlarının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin 1973-cü il tarixli “Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında” Konvensiyaya və həmin Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin 1997-ci il tarixli «Nərə balıqlarının qorunmasına dair» qətnaməsinə 23 iyun 1998-ci ildə qoşulmuş və bu konvensiyadan irəli gələn bir öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədi ilə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir.

2003-cü ildə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən “Təxirəsalınmaz ekoloji investisiyalar” layihəsi çərçivəsində nərəkimlərin ehtiyatlarının qorunub saxlanması məqsədilə Kür çayı sahilində Xıllı Nərə Balıqartırma zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir.

H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi- Ərzurum qaz kəməri Kür çayının hövzəsindən keçir və təbii ki, bu hövzənin biomüxtəlifliyinə, canlı ehtiyatlarına təsirsiz ötürməyə bilməz. Boru kəməri və onun infrastrukturunu 2548,7 ha ərazini əhatə edir.

Bioloji müxtəlifliyin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası 14.03.2000-ci ildə BMT-nin “Bioloji müxtəliflik haqqında” Konvensiyasına qoşulmuş və bu konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı, Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram, Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair milli proqram, və digər dövlət proqramları qəbul edilərək həyata keçirilir. Bundan baş-

qa Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 21 dekabr tarixli 848 sayılı "Bioloji müxtəlifliyin genetik ehtiyatları üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncamı da xüsusilə ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı **“Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə və ekoloji təhlükəsizlik problemləri”** adlanır. Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq çaylardan istifadə şərti olaraq iki növə, beynəlxalq çaylardan gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə və beynəlxalq çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadəyə bölünür. Mövzu ilə birbaşa bağlı olan Konvensiyalardan biri BMT-nin 21 may 1997-ci ildə qəbul olunmuş “Beynəlxalq su yollarının qeyri-naviqasiya məqsədləri üçün istifadəsi haqqında” Konvensiyasıdır. Kür və Araz çaylarından gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə məsələlərinə diqqət yönəldərkən qeyd etməliyik ki, hər iki çay beynəlxalq gəmiçilik üçün yararsızdır. Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə geniş istifadə olunur ki, bura bəndlərin, su anbarlarının, su-elektrik stansiyalarının və digər hidrotexniki qurğuların inşasını, irriqasiya, balıqçılıq və s. aid etmək olar.

Kür və Araz çaylarından və onların hövzəsini təşkil edən çaylardan müqavilə əsasında qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə əsasən XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə ilə bağlı müqavilə və sazişlərə misal olaraq 8 yanvar 1927-ci ildə Qars şəhərində imzalanan “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı və Türkiyə Respublikası arasında imzalanan “Çaylarda, kiçik çaylarda və axınlarda sudan istifadə haqqında” Konvensiya, 27 iyul 1963-cü il tarixli Tehran şəhərində imzalanan “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Hökuməti və İran Şahənşah Hökuməti arasında İqtisadi və texniki sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Saziş”, 26 oktyabr 1973-cü ildə Ankara şəhərində SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında imzalanan “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Arpaçayda su anbarı və bəndin tikintisində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, 2 iyul 1994-cü il tarixində Tehran şəhərində imzalanan "Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hidro və elektroenergetika sahələri üzrə əməkdaşlıq haqqında Memorandum”, 26 yanvar 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında "Araz çayının hidroenergetika potensialının istifadəsi haqqında anlaşma Memorandumu”, 21 avqust 2007-ci ildə Bakı şəhərində “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında Ordubad və Marazad Su-Elektrik Stansiyalarının Tikintisi barədə” Protokol da xüsusi qeyd edilməlidir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı Kür və Araz çaylarından qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə bir çox ekoloji problemlərlə də müşayiət olunur. Belə ki, çaylar üzərində inşa olunan müxtəlif məqsədli hidrotexniki qurğular, ça-

yın təbii rejimini pozur, təbii sürətini azaldır, kimyəvi maddələr və canlı orqanizmlərin bir ərazidən digərinə ötürülməsi, çay gətirmələrinin su anbarlarında toplanması, qrunt suları səviyyəsinin xeyli yüksəlməsinə səbəb olur. Balıqların miqrasiya yolu bağlanır, əks istiqamətlə miqrasiyası çətinləşir, onlar suqəbuledici qurğulara nasos və ses-ə, suaşıranlara və s. balıqların kürü tökmə yerlərinə keçməsi çətinləşir. Bu da öz növbəsində bu çayların hövzəsinin qorunması üçün daha ciddi və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi zərurətini yaradır.

Üçüncü fəsil - **“Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinin formalaşmasının əsas istiqamətləri”** iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf **“Ermənistanın Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə vurduğu ziyan və onun beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti”** adlanır. Ermənistan ərazisi bütövlükdə Kür və Araz çaylarının hövzəsi hüdudlarında yerləşir və Ermənistan bu çayların yuxarı axınında yerləşdiyinə görə bu çaylardan istifadə, o cümlədən içməli su əldə edilməsi üçün daha əlverişli ekoloji şəraitə və çirkab, tullantı suların axıdılmasında daha üstün imkanlara malikdir.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı ərazi iddiasını reallaşdırmaq məqsədilə apardığı hərbi təcavüzü və işğalçılıq müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-i, yəni 1,7 milyon hektar ərazisi işğal edilmişdir ki, bu ərazinin də əsas hissəsini Kür və Araz çaylarının hövzəsi təşkil edir. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Kür və Araz çayları hövzəsinin və ümumilikdə regionun nadir təbiətinə ciddi ziyan dəymişdir. Ermənistan Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə ciddi və bir çox hallarda gələcəkdə qarşısının alınması mümkün olmayacaq problemlərin yaranması ilə müşayiət olunan ziyan vurur. Bu, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılan işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsidir və nəticədə çayların aşağı axınında yerləşən Azərbaycan Respublikası ərazisində ağır ekoloji problemlər yaradır. Kür və Araz çaylarının hövzəsinə, Azərbaycan təbiətinə, ətraf mühitə ümumilikdə genfondumuza ciddi ziyan vurulur və dəyən zərəri hətta onilliklər ərzində bərpa etmək mümkün olmayacaq.

Konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir. Deməli, bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həm də ekoloji terrorudur.

Ermənistanın Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyinə vurduğu digər mühüm ziyan "Metsamor" AES-in fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1976-cı ildə tikilən, artıq köhnəlmiş, müasir standartlara cavab verməyən, seysmik zonada yerləşən, "Metsamor" AES-in radioaktiv zərərli tullantılarının birbaşa Araz çayına axıdılması hövzənin flora və faunasının məhvinə, təbii ekoloji

tarazlıqda olan sistemlərin pozulmasına səbəb olmaqla, insan sağlamlığına və ümumilikdə genofondumuza böyük zərbə vurur. Metsamor AES-nin tullantılarının nəticəsində hər sutka ərzində Araz çayına 12-16 min m³ çirkab axıdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə törədilən genişmiqyaslı yanğınlar ölkə üçün ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Lakin Ermənistan işğalçılıq siyasətini və eyni zamanda ekoloji terroru nəinki dayandırmır, əksinə, daha kəskin formada davam etdirərək işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində beynəlxalq hüququn bütün əsas norma və prinsiplərini müntəzəm surətdə pozur. Konkret ölkə və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir və bu terrorun qarşısı alınmalıdır. Ümumiyyətlə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində ölkəmizə milyardlarla dollardan çox maddi zərər dəymişdir. Amma bu rəqəmlər nisbi xarakter daşıyır. Çünki birincisi, hesablamalar 20 il bundan əvvəlki qiymətlərlə aparılmış, ikinci tərəfdən, Ermənistanın öz işğalçılıq siyasəti və eyni zamanda ekoloji təcavüzü bu gün də davam edir.

Qeyd olunan faktları nəzərə alaraq Ermənistanın ətraf mühitin mühafizəsinə dair beynəlxalq konvensiyaların bir çox müddələrinin pozduğunu, Kür və Araz çaylarının müntəzəm olaraq çirkləndirilməsi, həmin çayların hövzələrində yerləşən ərazilərin ekosisteminin təhlükəsizliyinin təhdid altına alınması, nüvə terrorizmi, genofondumuzun məhv olması təhlükəsi, xüsusilə də bunun Azərbaycan xalqına düşmənçilik hisslərindən irəli gələrək edilməsi onun beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti məsələsini ortaya çıxarır.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi və faktik əsası fərqləndirilir. Beynəlxalq məsuliyyətin hüquqi əsası kimi beynəlxalq öhdəliyin pozulması çıxış edir. Beynəlxalq məsuliyyətin faktik əsası isə beynəlxalq hüquq pozuntusudur. Beynəlxalq hüquq komissiyası hesab edir ki, beynəlxalq öhdəliyin pozulması kifayətdir ki, bu zərərin vurulmasını da əhatə etsin və buraya hər hansı bir elementin əlavə edilməsinə ehtiyac yoxdur. Burada beynəlxalq öhdəlik dedikdə, dövlətin beynəlxalq hüquqa uyğun götürdüyü bütün beynəlxalq öhdəliklər başa düşülür. Göründüyü kimi, Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin həm faktik həm də hüquqi əsası vardır.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində fauna və floranın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yenidən uçotunun aparılması ilə bağlı təkliflərlə çıxış edilməlidir. Ümumi-

likdə Azərbaycan Respublikasına vurulan ziyan, o cümlədən Kür və Araz çayları hövzəsinə, su ehtiyatlarına dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi beynəlxalq qiymətləndirmə standartlarına uyğun beynəlxalq ekspertlər qrupu tərəfindən hesablanmalıdır. Beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə qiymətləndirmə aparılmalı və nəticələr Beynəlxalq Məhkəməyə təqdim olunmalıdır.

“Kür və Araz çaylarında ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar sahilyanı dövlətlərin əməkdaşlığının əsas istiqamətləri və formaları” adlanan ikinci paragrafda bu çayların hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı əməkdaşlıq məsələləri təhlil edilmişdir. Müasir qloballaşan dünyada hövzə dövlətlərinin ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədar əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığı müxtəlif formalarda ola bilər. İştirakçıların sayına görə bu həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması formasında ola bilər. Əhatə dairəsinə görə isə bu həm regional, həm də universal beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, regional, universal və beynəlxalq təşkilatlarda birgə fəaliyyət göstərməklə və s. formalarda ola bilər.

Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində hövzə dövlətlərinin qarşılıqlı əməkdaşlığında universal və regional beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə yanaşı, ikitərəfli müqavilələr də böyük rol oynayır. Həmin müqavilələrdə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin daha konkret müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyət istiqamətləri və s. aydın şəkildə qeyd olunur. Kür və Araz çayları böyük hidroenerji potensialına malik olduğundan bağlanan müqavilələr də əsasən bu çayların hidroenerji resurslarından istifadə ilə bağlıdır ki, həmin müqavilə və sazişlərdə eyni zamanda ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri əksini tapır. 2 iyul 1994-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında hidro və elektroenergetika sahələri üzrə əməkdaşlıq haqqında Memorandum"a görə Tərəflər “Xudafərin” və “Qız Qalası” bəndlərinin tikilməsində razılığa gəlir və memorandumun 4-cü maddəsinə görə Tərəflər elmi, texniki işlər üzrə, mütəxəssislərin ezamiyyəti, hidro və elektroenergetika üzrə material və avadanlıqların mübadiləsinin təşkilini təmin olunması istiqamətində əməkdaşlıq edirlər.

Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi eyni zamanda Xəzər dənizinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas faktorlarından biridir. 4 noyabr 2003-cü il tarixli "Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyasına görə Tərəflər Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarını indiki və gələcək nəsillər üçün qorumağın vacibliyini, dəniz ətraf mühitinin mühafizəsinin əhəmiyyətini və bu mühitinin qorunması və mühafizəsi məqsədilə öz aralarında və müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirlər.

5 avqust 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Ətraf Mühit Departamenti arasında Anlaşma Memorandumu da Tərəflərin iki ölkə arasında dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsi və ətraf mühit və təbiətin qorunması sahəsində əməkdaşlığı genişləndirməsi baxımından xüsusi qeyd edilməlidir.

H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Kür çayının hövzəsindən keçdiyindən və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikalarının ərazisinin bir hissəsini əhatə etdiyindən və ümumilikdə həyata keçirilən bu layihələrin ətraf mühitə təsirini azaltmaq məqsədi ilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Respublikaları arasındakı əməkdaşlıq bu baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

09 iyul 2004-cü il tarixdə Bakı şəhərində imzalanan “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş”ə görə Tərəflər ətraf mühiti qorumaq məqsədilə əməkdaşlığı inkişaf etdirməyin zəruri olduğunu və hər iki ölkənin iştirakçısı olduqları Konvensiyalardan irəli gələn regional və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün ətraf mühit sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Mühüm bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları arasında üçtərəfli strateji tərəfdaşlıq və genişlənən əməkdaşlıq regionda sabitlik amilinə çevrilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi, o cümlədən Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində hövzə dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas formalarından biri də beynəlxalq təşkilatlardır. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilir.

Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığında Ermənistanın işğalçılıq siyasəti əməkdaşlığın daha möhkəm xarakter almasına mane olan əsas səbəblərdən biridir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində elmi araşdırma gedişində əldə olunmuş başlıca nəticələr, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn yeni elmi fikir və mülahizələr təqdim edilir.

Dissertasiya tədqiqatı ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri nəşr edilmişdir :

1. Kür və Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizlik problemləri: beynəlxalq-hüquqi aspektlər. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analtik və praktiki jurnal). BDU. Bakı. 2011. № 4 (28). s. 62-69.

2. Kür və Araz çaylarının beynəlxalq-hüquqi statusu: tarixi və hüquqi aspektlər. AMEA. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Elmi əsərlər (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı. 2012. № 2 (19). s.156-163.

3. Международно-правовые проблемы использования международных рек: использование рек Кура и Аракс в несудоходных целях и вопросы экологической безопасности. Право и суспльство (Науковий журнал). Днепропетровськ. № 6. 2012. с.35-43.

4. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü və Kür-Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsinin beynəlxalq-hüquqi problemləri. 10 dekabr Beynəlxalq insan hüquqları gününə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın (13-14 dekabr 2012-ci il) materialları. I-licild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s.282-287 .

5. Kür və Araz çaylarının beynəlxalq-hüquqi statusunun formalaşması: müstəqillik dövründə. Nəqliyyat hüququ. Bakı. 2013. № 2. s. 95-107.

6. Türkiyə və Azərbaycan Respublikası arasında ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq. Kür və Araz çaylarının mənbəyindən mənsəbinədək: ekoloji problemlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analtik və praktiki jurnal). BDU. Bakı. 2013. № 3 (35). s.56-63.

SUMMARY

The dissertation work of Safarov Azer Tofig, titled “International-legal problems of ecological protection of Kur and Araz rivers’ basin” has been dedicated to one of the most significant and actual problems of modern world. Dissertation work is the first independent scientific-research work referred to investigation of international legal problems of ecological problems of Kur and Araz rivers’ basin.

Main purpose of the dissertation work is to determine ecological safety problems by analyzing international legal problems of ecological protection of Kur and Araz rivers’ basin, to indicate solutions of these problems and give proposals for their prevention.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of used literatures.

In introduction actuality of investigation work has been grounded, the research degree, subject and object, goals and objectives, scientific innovation, theoretical and methodological basis of the investigation have been characterized, normative basis of the research work, provisions to be defended, theoretical and practical significance of the research work were indicated, absorption of the research results and general informations about the structure of the work have been indicated as well.

The first chapter of the dissertation work is titled “International-legal status of Kur and Araz rivers” and consists of two paragraphs. In this chapter, the concept of international rivers, related principles and theories, regulatory problem of inter-state relations, related to the usage of international rivers, have been analyzed, formation levels of international legal status of Kur and Araz rivers have been researched.

The second chapter of dissertation work is titled “Ecological condition of Kur and Araz rivers in the context of modern international law standards” and consists of four paragraphs. In this chapter, main treaties signed in the sphere of ecological safety, formation of the concept of international cooperation in this sphere, main features of the environment of Kur and Araz rivers, necessity of the protection of vital resources in connection with ecological safety of Kur and Araz rivers, usage problems in purpose of non-navigation exploitation of these rivers have been researched.

The third chapter of the dissertation work is titled “Main direction of the formation of ecological safety of Kur and Araz rivers” and consists of two paragraphs. In this chapter, damage incurred by Armenia to ecological safety of Kur and Araz rivers, its international legal responsibility and main directions and forms of interstate cooperation of the coastal countries in connection with ecological safety of indicated rivers have been researched.

The conclusion of the research work is dedicated to results of research and vital proposals has been made.

РЕЗЮМЕ

Представленная Азер Тофиг оглы Сафаровым диссертационная работа под названием «Международно-правовые проблемы экологической охраны бассейна рек Кура и Аракс» посвящена одному из важнейших и актуальных вопросов современности. Диссертационная работа является первой независимой научно-исследовательской работой, направленной на исследование международно-правовых проблем экологической охраны бассейна рек Кура и Аракс.

Основной целью диссертационной работы является путем комплексного анализа международно-правовых проблем экологической охраны бассейна рек Кур и Аракс, установление проблемы экологической безопасности, указание путей решения и представление предложений относительно предотвращения данной проблемы.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность работы, характеризованы степень разработки, предмет и объект исследования, цели и задачи исследовательской работы, научная новизна, теоретические и методологические основы исследования, указаны нормативные основы исследования, положения, теоретическое и практическое значение исследовательской работы, отмечена апробация результатов исследования и сведения о структуре работы.

Первая глава диссертационной работы называется «Международно-правовой статус рек Кура и Аракс», и состоит из двух параграфов. В этой главе исследовано понятие международные реки, принципы и теории связанные с данным понятием, проблема регулирования межгосударственных отношений в связи с использованием международных рек, предъявлены этапы формирования международно-правового статуса рек Кура и Аракс.

Вторая глава диссертации называется «Экологическое состояние рек Кура и Аракс в контексте международно-правовых норм», и состоит из четырех параграфов. В этой главы исследованы основные договора, подписанные в сфере безопасности и формирование концепции международного сотрудничества в этой сфере, основные свойства экологической среды рек Кура и Аракс, необходимость охраны живых ресурсов в связи с экологической безопасностью рек Кура и Аракс и проблема использования данных рек в несудоходных целях.

Третья глава диссертационной работы называется «Основные направления формирования экологической безопасности рек Кура и Аракс», и состоит из двух параграфов. В этой главе исследован ущерб, причиненный Арменией экологической безопасности рек Кура и Аракс, международно-правовая ответственность Армении, основные направления и формы прибрежных государств в связи с экологической безопасностью вышеуказанных рек.

В заключении диссертации подводятся итоги исследования и приводятся конкретные предложения и рекомендации, полученные в результате проведенной работы.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АЗЕР ТОФИГ оглы САФАРОВ

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОХРАНЫ БАССЕЙНА РЕК КУРА И АРАКС**

Специальность: 5603.01 – Международное право; права человека

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации, представленной на соискание
ученой степени доктора философии по праву

Çapa imzalanmışdır 24.10.2014. Kağız formatı 60x84 1/16. Sayı 100.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z. Xəlilov, 23.

БАКУ – 2014